

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

ТАРАХНЕНКО Людмила Леонідівна

УДК 94:[2-78+323.15](477)"1990/2000"

**РЕЛІГІЙНІ ГРОМАДИ ЕТНОСПІЛЬНОТ УКРАЇНИ
(1990–2000-і роки)**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2017

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі історії та археології слов'ян Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Падалка Сергій Семенович,
Інститут історії України НАН України,
провідний науковий співробітник відділу
новітньої історії та політики.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Марчук Василь Васильович,
Прикарпатський національний університет
імені В. Стефаника,
завідувач кафедри політичних інститутів
та процесів;

доктор історичних наук, доцент
Пекарчук Володимир Михайлович,
Академія державної пенітенціарної служби,
професор кафедри теорії та історії держави і
права, конституційного права.

Захист відбудеться «19» травня 2017 р. о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.02 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий «18» квітня 2017 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т. А. Стоян

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Україна – полінаціональна держава з історично зумовленим різноманіттям, де поруч жили і працювали представники світових релігій. Україна – одна з небагатьох країн, де уживаються іслам і православ'я, католицизм, іудаїзм та протестантизм. Конфесійний плюралізм значною мірою детермінується етнічною строкатістю населення та особливостями вірувань етноменшин.

Для України нагальним наразі залишається завдання перегляду реальних процесів етноконфесійного розвитку. Релігійне відродження зумовило появу безлічі завдань, пов'язаних із нормалізацією духовного життя етноменшин, активізацією участі етнospільнот у державно-церковних, міжконфесійних відносинах, громадсько-політичному житті, задоволенні духовно-релігійних, культурних, освітніх, матеріальних потреб. Розбудова громадянського суспільства у свою чергу передбачає формування толерантного ставлення до етнорелігійних спільнот, подолання тоталітарних рудиментів, що обтяжували відносини між етнічними групами, переосмислення реальних процесів формування етнічної ідентичності й особливо її релігійного складника. Реалізація релігійних прав і свобод громадян-представників етноменшин актуалізується з огляду на глобалізаційні чинники зростання релігійної багатоманітності етногруп, їх прагнення зберегти власну цілісність та самобутність, зв'язки з історичною батьківщиною.

Сучасні тенденції розвитку вітчизняної історіографії актуалізують вивчення проблеми етнічної історії, зокрема таких її аспектів як повсякдення, визначення місця етнospільнот в релігійному просторі. Таким чином, дослідження обраної нами теми знаходиться на початковому етапі, у чому й полягає сенс в активізації наукової думки щодо з'ясування ролі релігії у житті етносів України.

Зв'язок роботи з науковими програмами та темами. Дисертація є реалізацією наукового проекту «Дослідження проблем гуманітарних наук», що проводиться професорсько-викладацьким складом кафедр факультету історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова. Тема дисертації затверджена Вченою радою університету 29 березня 2012 р., протокол № 8.

Метою дослідження є комплексний та поліаспектний аналіз становища релігійних громад етноменшин України у контексті суспільних трансформацій 1990-х – 2000-х років.

Досягнення поставленої мети зумовило необхідність вирішення таких завдань:

- визначити ступінь наукової розробки теми дослідження; розглянути та систематизувати джерельну базу роботи, показати її репрезентативність;
- з'ясувати вплив трансформацій у релігійній свідомості населення пострадянської України на відродження і розвиток етноконфесійних об'єднань;
- дослідити роль у формуванні релігійних громад державних органів, громадських організацій та духовних центрів;

- окреслити характер поділу релігійних громад за етнічною ознакою;
- визначити впливи на буденність віруючих релігійних громад матеріальних, кадрових і конфесійних чинників;
- встановити основні напрями участі етнорелігійних громад у соціальній роботі, культурно-просвітницькій діяльності;
- виробити практичні рекомендації щодо використання отриманих результатів для забезпечення прав етноспільнот України на безперешкодне задоволення релігійних потреб.

Об'єктом наукового дослідження є релігійні громади етноменшин як чинник поліконфесійного українського суспільства.

Предметом дослідження стали відносини релігійних громад етноспільнот України з владою, громадськими організаціями і духовними інститутами, динаміка їх чисельності, розташування, основні напрями діяльності, організаційна будова, форми повсякденного життя за умов етнорелігійного і етнонаціонального відродження упродовж 1990-х – 2000-х років.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1990-і – 2000-і роки. Нижню межу визначено 1991 р., що обумовлено проголошенням державної незалежності та створенням передумов етнорелігійного відродження і вступу держави на шлях цивілізованих відносин з релігійними громадами. Верхня межа – 2014 р. – пов'язана із таким важливим громадсько-політичним чинником як революція Гідності, поглибленням міжконфесійних контактів, міжнародного співробітництва та партнерства.

Територіально-географічні межі дослідження визначено державними кордонами України.

Методологічні засади дослідження. Теоретико-методологічні засади ґрунтуються на фундаментальних теоретичних розробках та ключових принципах науково-теоретичного пізнання. Комплексний і міждисциплінарний характер роботи зумовив необхідність інтелектуального структурно-типологічного пошуку із урахуванням гносеологічних вимог поліперспективності, інтеркультурності та інтегративності. Принципи історизму, об'єктивності та багатофакторності, світоглядного плюралізму, політичної та конфесійної нейтральності дали змогу ґрунтовно розглянути генезу релігійних громад етноменшин упродовж означених років.

При написанні дисертації, враховуючи характер теми та мету, використовувались загальнонаукові методи дослідження: аналіз, синтез, узагальнення та конкретно-пошуковий. Також авторка послуговувалась спеціально-історичними методами: порівняльно-історичний використовувався при визначенні чисельності громад впродовж досліджуваного періоду; завдяки проблемно-хронологічному методу було встановлено детермінацію відродження релігійних громад залежно від характеру тих процесів, що протікали в транзитному українському суспільстві, а також державотворенні; застосування системно-структурного методу дозволило розглянути повсякденне життя громад у контексті широкої палітри взаємозв'язків конфесійних, матеріальних, соціальних, освітніх, культурно-мистецьких

чинників; історико-типологічний – допоміг розмежувати вектори діяльності громад етноменшин за характером їх належності до релігійних течій.

Праця має комплексний міждисциплінарний характер. Її концептуальні підвалини ґрунтуються на основі таких наук як історія України, релігієзнавство, етнологія, культурологія, політологія. Під релігійними громадами ми розуміємо ті види релігійних організацій, що являли собою місцеві організації віруючих громадян одного й того самого культу, які добровільно об'єднались із метою спільного задоволення релігійних потреб.

Наукова новизна результатів дисертації полягає у тому, що це перше комплексне дослідження про відродження колективних форм релігійного життя етноменшин України, здійснене на основі сучасних методологічних підходів, що охоплює широке коло теоретичних та практичних проблем релігійних трансформацій. Внаслідок переосмислення основ відродження і розвитку релігійних громад отримано такі результати.

Уперше:

– здійснена наукова реконструкція етнорелігійного відродження в Україні на рубежі ХХ – ХХІ ст. як багатовимірного процесу реалізації інтересів окремих етнічних меншин та продукування розмаїтих практик задоволення релігійних потреб, громадської самоорганізації віруючих;

– сформульовані теоретичні підвалини суспільного усвідомлення вітчизняної політичної, церковно-конфесійної практики, що відображає процеси в українському суспільстві, релігійно-етнічному середовищі;

– розкрито специфіку рецепції у практиках етнорелігійного життя, ідеї відродження та розвитку, проаналізовано комплекс чинників, які цьому сприяли;

– розглянуто базові вектори повсякденного життя релігійних громад етноменшин України, серед яких конфесійна, економічна, соціальна, освітня, культурно-просвітницька сфери;

– доведено необхідність інтердисциплінарного підходу до аналізу розвитку релігійних громад етноменшин із залученням теоретичного потенціалу та методів релігієзнавства, культурології, політології, етнології тощо.

Подальшого розвитку в дисертації набули:

– критичний аналіз історичного досвіду розвитку етнорелігійного середовища України, особливостей устрою громад етноменшин у 1990-і – 2000-і роки;

– методологічні засади аналізу релігійного розвитку етноменшин України, зокрема у з'ясуванні межі інтеграції етноменшин в українське суспільство, роль релігії в етнічній ідентифікації.

Поглиблено:

– розуміння характерів рівнів розвитку релігій етноменшин;

– гуманітарні підходи до наукового аналізу поліконфесійності України.

Вдосконалено:

– зміст понять і термінів, пов'язаних із функціонуванням релігійних громад відповідно до соціально-історичної специфіки транзитного суспільства.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що концептуальні теоретичні положення, систематизований і критично проаналізований конкретно-історичний матеріал можуть застосовуватися для вирішення проблеми етнорелігійного відродження, концептуалізації політики у сфері державно-церковних, етнонаціональних відносин. Положення і висновки проведеної роботи можуть бути використані у викладацькій, красназавчій, просвітницькій роботі. Отримані результати можуть використовуватися у різних сферах: науковій, навчально-методичній, державотворчій та міжнародній.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати роботи знайшли відображення у відповідях та виступах авторки на п'яти міжнародних конференціях: Міжнародній науково-практичній конференції «Суспільні науки: проблеми та досягнення сучасних наукових досліджень» (Одеса, 2015); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання розвитку суспільних наук у XXI столітті» (Дніпропетровськ, 2015); Міжнародній науково-практичній конференції «Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників суспільних наук» (Київ, 2016); Міжнародній науково-практичній конференції «Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку» (Одеса, 2016); Міжнародній науково-практичній конференції «Науково-теоретичні аспекти вирішення глобальних проблем сучасності» (Дніпропетровськ, 2016).

Публікації. За результатами дисертації видано 12 наукових публікацій, з яких шість у фахових виданнях України, одна – у закордонному фаховому виданні, п'ять – у збірниках матеріалів конференцій. Всі публікації виконано автором одноосібно.

Структура дисертації обумовлена проблемою, метою і завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів (дев'яти підрозділів), висновків і списку використаних джерел і літератури. Загальний обсяг дисертації – 241 сторінка, з яких 182 сторінки основного тексту. Список використаних джерел та літератури містить 598 позицій та подається на 59 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, визначено об'єкт, предмет, мету і завдання роботи, розкрито використану методологію, окреслено хронологічні й територіальні межі дослідження, з'ясовано наукову новизну й практичне значення, визначено форми апробації одержаних результатів та структуру роботи.

У першому розділі «**Стан наукової розробки та джерельна база дослідження**» розглянуто історіографію та джерела дослідження.

У підрозділі 1.1. «*Історіографія проблеми*» проаналізовано українську та зарубіжну історіографію проблематики дослідження.

Критично-порівняльний аналіз опублікованих праць надав змогу простежити основні етапи дослідження проблеми та умовно виокремити в розвитку історіографії теми два періоди: перший – з 1991 року до кінця 1990-х років; другий період датується початком 2000-х років і триває до сьогодні. Оскільки спеціальних наукових праць, які б узагальнювали діяльність релігійних громад етноспільнот України окреслених нами років у період самостійності ще й досі не з'явилося, тому огляд праць, що висвітлюють це питання, вважаємо за доцільне здійснити за досліджуваними в них етноменшинами, а потім і конфесіями відповідно до запропонованої хронологічної схеми.

Монографія Ю. Зінченка і дисертація В. Васильчука,¹ присвячені відповідно історії татарського та німецького народів, лише частково пов'язувалися з проблемою їх етнорелігійної історії 1990-х років. Проаналізувавши увесь зріз етнонаціонального відродження греків України, автори праці «Греки на українських теренах»² дослідили головні аспекти функціонування органів колективної ініціативи у сфері обслуговування духовного життя етнічної меншини, а також важливі вектори двосторонньої співпраці Греції з Україною, які опосередковано торкалися зазначеної проблеми.

Значне коло напрямів діяльності, які відроджували етнічні меншини розглядалось істориками – вихідцями з того чи іншого етнічного середовища. Плідно у цьому напрямку працювали: Ф. Горовський, Я. Ханігсман, А. Найман, С. Єлісаветський (історія євреїв України); Є. Селянська, Є. Сінкевич, Ю. Богуславська (історія поляків України); А. Дингес (історія німців України); Ш. Кайбуллаєв, Д. Халілова (історія кримських татар).³

Слід наголосити, що сучасні науковці чільне місце приділяли різним аспектам регіонального розвитку етнічних меншин України, серед яких потрібно виокремити Н. Атанасову, І. Супруновського, О. Якубовського.⁴

¹Васильчук В.М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII – початок ХХІ ст.): [моногр.] / В.М. Васильчук. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2004. – 341 с.; Зінченко Ю.І. Кримські татари: історичний нарис / Ю.І. Зінченко. – К.: Вид-во мовами нац. меншин, 1998. – 205 с.

²Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти / [М. Дмитрієнко, В. Литвин, В. Томазов, Л. Яковлева, О. Ясь]; вступна стаття В. Смоля. – К.: Либідь, 2000. – 488 с.

³Євреї України (краткий очерк истории) / [Горовский Ф.Я., Хонигсман Я.С., Найман А.Я., Елисаветский С.Я.]. – К., 1995. – 272 с.; Поляки на півдні України: історія та сьогодення: у 2-х т. – Жешов, Київ, Миколаїв: Вид-во МДПУ ім. П. Могили, 2008. – Т.1. – 323 с.; История немцев Украины в воспоминаниях, исследованиях и документах: [сб. стат. и док.] / ред. А.А. Дынчес; Совет немцев Украины и др. – Донецк: Апекс, 2007. – 312 с.; Крым и крымские татары: краткий библиографический указатель / сост. Ш. Кайбуллаев, Д. Халилова. – Симферополь: Крымучпедгиз, 2003. – 64 с.

⁴Атанасова Н. Многонациональный одесский край / Н. Атанасова // ДНК Информационно-аналитический журнал. – 2004. – №5(8). – С.86–89.; Етнічна карта півдня України (соціокультурний та етнополітичний аспекти). – Вип.1: Одеська область /за ред. О.П. Якубовського. – Одеса, 1996. – С. 49-56.; Супруновський І.П. Представники

У праці М. Вівчарика та С. Падалки⁵ аналізується вплив на етноспільноти України тоталітарної спадщини СРСР, природа посткомуністичного суспільства, відродження національної ідентичності, етнонаціональної політики тощо.

Для дослідниці Л. Лойко⁶ добровільні об'єднання етноменшин (до яких безперечно належать і релігійні громади) становлять базис громадянського суспільства, які є засобом відкриття традицій та духовних надбань.

На особливу увагу заслуговує фундаментальне монографічне дослідження В. М. Пекарчука,⁷ присвячене комплексному осмисленню змін у системі культури етнічних меншин України на зламі ХХ – ХХІ ст., характеристиці та всебічному аналізу сутності чинників, тенденцій, ключових напрямів, за якими вона розвивалася.

Паралельно з дослідженнями релігійного життя етноспільнот України у контексті вивчення етнонаціональної проблематики виходили друком праці у яких аналізувалися схожі питання, але вже з точки зору функціонування конфесійних організацій, здебільшого у контексті державно-церковних відносин.

Оскільки в опублікованих упродовж 1990-х років працях фактично не порушувалися проблеми розвитку більшості релігійних організацій, був відсутнім аналіз віровчення та характеристика напрямків культової та позахрамової діяльності об'єднань віруючих, варто вважати, що до початку 2000-х років праця П. Панченка⁸ залишалася чи не єдиним історичним дослідженням, у якому хоча й коротко, проте цілісно було розглянуто картину релігійно-церковного життя у пострадянській Україні.

Важливими з методологічної точки зору є наукові студії В. Пашенка.⁹ Розкриваючи на широкому фактологічному матеріалі місце і роль релігії та церкви у різних життєвих сферах українства, автор показав тенденції і конкретні вияви інституційного становлення релігійних течій і церков в перші роки незалежності в контексті взаємин їх з державними органами, проаналізував релігійне законодавство та визначив його ефективність.

національних меншин Одещини – рівноправні громадяни вільної України / І.П. Супруновський // Духовність і культура у формуванні особистості та відродженні національної самосвідомості. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Одеса, 1999. – С.19–24.

⁵Вівчарик М.М. Україна в етнонаціональному вимірі / М.М. Вівчарик, С.С. Падалка. – К., 1999. – 135 с.

⁶Лойко Л.І. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність: [монограф.] / Л.І. Лойко. – К.: ПЦ «Фоліант», 2005. – 634 с.

⁷Пекарчук В.М. Джерела духовності. Культура етноменшин України (1990 – 2000-і рр.): / В.М. Пекарчук. – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2014. – 432 с.

⁸Панченко П. Релігійні конфесії в Україні (40-і – поч. 90-х рр.) / П.Панченко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1993. – 50 с.

⁹Пашенко В.О. Греко-католики в Україні: від 40-х років ХХ століття до наших днів / В.О.Пашенко. – Полтава, 2002. – 615 с.; Пашенко В.О. Православ'я в новітній історії України / В.О.Пашенко. – Полтава, 1997. – Ч.1. – 354 с.

Лише протягом 2000-х років з'явилися наукові студії, присвячені історії окремих релігійних напрямків та етнонаціональним аспектам церковно-релігійного життя в країні.

В. Марчук¹⁰ з'ясував роль та місце Української греко-католицької церкви у гармонізації міжнаціональних відносин на сучасному етапі українського державотворення.

М. Кирюшко¹¹ дослідив становище мусульманських громад Криму, охарактеризував напрями до яких ті себе зараховували, звернув увагу на еволюцію релігійної свідомості віруючих та зміни в культовій практиці. Е. Муратова¹² продовжила дослідження релігійного життя кримсько-татарського населення. Дослідниця розглянула проблеми як внутрішнього, так і зовнішнього характеру, які супроводжували процес відродження ісламських конфесійних структур на півострові.

В. Андросова¹³ надала характеристику основним етапам розвитку іудейського руху Хабад в Україні. М. Бейзер, В. Черномир¹⁴ досліджували матеріальне забезпечення та структуру іудейських громад, визначили роль духовенства та віруючих у забезпеченні їх належного функціонування.

У публікаціях М. Етеровича, С. Кияк¹⁵ аналізуються адміністративна структура, ієрархія, клір, паства католицької церкви в Україні, її взаємини з Ватиканом та важливі аспекти діяльності конфесійної організації.

Існує кілька наукових доробок, в яких досліджено історію однієї релігійної общини.¹⁶ Вони присвячені найбільшим міським релігійним громадам, які за умов глобалізації та урбанізації відігравали ключову роль у збереженні етнічними меншинами колективної ідентичності.

---

¹⁰ Марчук В. В. Церква, духовність, нація: Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. – Івано-Франківськ: ЛІК, 2016. – 524 с.

¹¹ Кирюшко М.І. Іслам в Криму: релігійно-національна самоідентифікація кримсько-татарського народу / М.І. Кирюшко, О.Є. Бойцова. – К.: Світогляд, 2005. – 300 с.

¹² Муратова Э.С. Ислам в современном Крыму: индикаторы и проблемы процесса возрождения: [моногр.] / Э. С. Муратова; Крым. ин-т мира. – Симферополь.: Эльиньо, 2008. – 240 с.

¹³ Андросова В.І. Рух Хабад Любович: від виникнення до сьогодення / В.І. Андросова // Бібліотека «Релігії світу». – Донецьк: Донбас, 2011. – Т.5. – 510 с.

¹⁴ Бейзер М. Наше наследство: синагоги СНГ в прошлом и настоящем / Бейзер Михаэль. – М., 1999. – 176 с.; Черномир В. Еврейское наследие Умани / В. Черномир. – Одесса, 2002. – 46 с.

¹⁵ Етерович М. Святий престол і Україна / М. Етерович. – К., 2004. – 224 с.; Кияк С.Р. Український католицизм: генезис і проблеми ідентичності / С.Р.Кияк. – К., 2007. – 36 с.

¹⁶ Кальницький М. Синагога Киевской иудейской общины 5656-5756 / М. Кальницький. – К.: Ин-т иудаики, 1996. – 28 с.; Костюк М. Євангелічно-лютеранська кірха в Луцьку. Історико-архітектурний нарис / М. Костюк. – Луцьк, 2010. – 67 с.; Палладіна Т.О. Римсько-католицька церква у Києві / Т.О. Палладіна. – К., 2000. – 108 с.

Загальне проходження релігійного відродження етноспільнот України порівнювалося з висновками зробленими у працях учених з діаспори – П. Магочія, Р. Шпорлюка.¹⁷

Деякі аспекти історії державно-церковних взаємин та становища конфесійних організацій в Україні досліджували такі зарубіжні історики як Н. Дейвіс, Ф. Корлей, Ф. Хейер.¹⁸ Наукові доробки цих учених становлять інтерес у плані постановки проблем та підходів. Цікавою видається наукова розвідка польських дослідників багатокультурності – Б. Скшидлевської та А. Фрейлін.¹⁹ Аналізуючи взаємопроникнення сакрального мистецтва, науковці намагалися виявити рівень релігійної толерантності етноспільнот.

У підрозділі 1.2. «Джерельна база дослідження» охарактеризовано використані у дисертації матеріали українських архівосховищ, опубліковані документи та повідомлення періодичних видань.

Основою джерельної бази дисертації стали архівні документи. Було опрацьовано 75 одиниць зберігання у десяти фондах шести центральних, регіональних та галузевих архівосховищ. Важливе значення для розуміння механізму формування державної політики у сфері релігії та церкви мали матеріали Центрального державного архіву вищих органів державної влади і управління (ЦДАВО). Віднайдені у фонді «Верховної Ради України» (ф. 1) документи дали змогу з'ясувати особливості становлення нормативно-правової бази у сфері етнонаціональних та церковних відносин, документи з проведення парламентських слухань відобразили заходи влади у напрямі задоволення духовних потреб етнічних меншин України. Не менш важливими для висновків дисертаційної роботи виявилися статистичні й аналітичні відомості, що містяться у документах фонду «Кабінету Міністрів України» (ф. 2), насамперед це матеріали Служби Віце-прем'єр-міністра України, листування з Адміністрацією Президента, міністерствами, відомствами, урядом АР Крим, Радою у справах релігій. Важливими і поліаспектними виявились матеріали віднайдені у фонді «Ради в справах релігій (Держкомрелігій України)» (ф. 4648), які допомогли охарактеризувати майнові та світоглядні проблеми, що турбували віруючих поліетнічних регіонів України. Дослідження також базується на матеріалах фонду «Адміністрації Президента України» (ф. 5233), які надали можливість зрозуміти розроблену адміністраціями Президентів України – Л. Кравчука і Л. Кучми – модель державно-етноконфесійних взаємин. Джерельну базу дисертації змістовно збагатили матеріали

¹⁷Магочій П.-Р. Україна. Історія її земель та народів / П.-Р.Магочій. – Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2012. – 794 с.; Шпорлюк Р. Імперія та нації. З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі / Р. Шпорлюк. – К.: Дух і Літера, 2000. – 354 с.

¹⁸Corley F. Religion in the Soviet Union. An Archival Reader. London, Macmillan, 1996. – 402 p.; Davis N. A Long Walk To Church. A Contemporary History of Russian Orthodoxy. Boulder, Col., Westview Press, 1995. – 298 p.; Heyer F. Kirchengeschichte der Ukraine im. 20. Kahrhundert. – Vandenhoeck&Ruprecht, 2003. – 556 p.

¹⁹Багатокультурна традиція Польщі і України. Конфесійні музеї та сакральне мистецтво / Б. Скшидлевська, А. Фрейлін (ред.). – Люблін: Видавництво Люблінського католицького ун-ту, 2008. – 108 с.

«Державного комітету України у справах національностей та міграцій» (ф. 5252) – листування з вищими органами влади. Опрацювання матеріалів дозволило проаналізувати процес створення державних перспективних планів етнонаціонального розвитку, виявити роль державних структур у забезпеченні охорони релігійних свобод етнічних меншин України.

Хоча й різномірні, але доволі змістовні, дані знайдено у Державних архівах Закарпатської та Запорізької областей. Записки, довідки, річні підсумкові звіти фондів «Управління у справах релігії» допомогли осягнути релігійну ситуацію в кількох районах зазначених областей упродовж перших років існування самостійної Української держави, звернути увагу на специфіку підходів місцевих органів влади до вирішення майнових конфліктів, отримати точні статистичні відомості, які відтворили кількісні параметри функціонування конфесійних організацій і релігійних громад з угорським та німецьким етнічним складом.

До другого блоку джерел належать документи опубліковані в окремих збірках. Головні етапи прийняття рішень влади, які торкалися дотримання свободи слова, покращення матеріального становища конфесійних організацій, розв'язання міжцерковних проблем та питань етнополітики, стало можливо зрозуміти завдяки офіційним публікаціям: «Закони України», «Офіційний вісник України», «Збірник постанов і розпоряджень уряду України», «Відомості Верховної Ради України».

Окремий масив джерел цієї групи становлять статистичні матеріали. У дисертації використовувалась офіційна інформація, що знаходилась у експрес-доповідях, довідниках, статистичних збірках, бюлетенях, виданих Державним комітетом статистики, Радою у справах релігій. Передусім – це «Статистичний щорічник України», «Церкви і релігійні організації України у 2001 році: Довідник». Важливе значення цього виду документів полягає передусім у тому, що вони містять відомості про кількість конфесійних організацій та релігійних громад, їх класифікацію, чисельність священнослужителів.

Наступною важливою для дослідження теми групою джерел є матеріали періодичної преси. Інформацію, що надала можливість виявити специфічні прояви релігійного життя етнорешенців незалежної України було залучено з періодичних видань органів влади («Голос України», «Урядовий кур'єр») незалежних видань («Дзеркало тижня»); партійних (видання КПУ «Комуніст», Народного руху України «Час»); релігійних («Православна газета», «Наша віра», «Мета», «Арраїд», «Мінарет», «Шаббат», «Шомрей шабот»); журналів та газет, які виходили завдяки видавничій діяльності етнокультурних товариств («Хадашот», «Эллины Украины», «Dentscher kanal», «Dziennik Kiyowski»).

Отже, проведений аналіз історіографії проблеми засвідчив, що вітчизняні та зарубіжні дослідники здійснили серйозне наукове опрацювання теми. Сукупність залучених для аналізу проблеми неопублікованих джерел, опубліковані матеріали та періодика дозволили на репрезентативній джерельній

базі розв'язати поставлені завдання та здійснити всебічний аналіз становища релігійних громад етнічних меншин України упродовж 1990 – 2000-х рр.

У другому розділі **«Особливості формування релігійних громад етноспільнот України»** охарактеризовано розгортання мережі об'єднань віруючих етноменшин та виявлено чинники, що впливали на відродження колективних форм етнорелігійного життя.

У підрозділі 2.1. *«Зміни в релігійності етносів України»* проаналізовано вплив зрушень у політичній, економічній та соціальній сферах життя етноспільнот України на трансформацію їх релігійної свідомості.

Після 1991 року в Україні релігійні традиції, як і культові обряди із відмираючого в тоталітарному суспільстві феномену, поступово перетворились на масове явище. Релігійність стала характерною особливістю громадян різних вікових категорій. Відбулося формування нового типу віруючого – молоді освіченої людини, яка брала участь у політичному чи соціально-економічному житті.

Після проголошення Україною незалежності релігія знову почала відігравати важливу самоідентифікуючу роль у житті етнічних меншин, що значною мірою було пов'язано з утвердженням демократичних принципів та популяризацією громадянських цінностей. Зміни в релігійних переконаннях етнічних груп відбувалися під впливом збільшення у суспільстві ролі релігійного фактора, регіональних відмінностей етнічної самосвідомості, зростання представницької та захисної функцій релігійних організацій. Трансформації у свідомості віруючих етнічних меншин також часто залежали від нормативно-дисциплінарної культури та змін у богослужінні.

У підрозділі 2.2. *«Роль у відродженні релігійних громад етноменшин органів влади, громадських організацій та духовних центрів»* визначено місце держави, суспільства та релігійних осередків у кількісному зростанні етноконфесійних об'єднань.

Державна політика щодо релігійного життя етноменшин базувалася на демократичних принципах і толерантному ставленні до віруючих. Одним з її напрямів у галузі регулювання церковно-релігійних відносин були заходи, які мали сприяти виявам етнічної та релігійної самобутності. Органи державної влади ініціювали різноманітні заходи спрямовані на залучення громад до соціального життя. Законодавством України визначались головні засади функціонування етнічних релігійних громад, різноманітні види їх діяльності, а саме – проведення обрядів і церемоній, релігійне навчання та виховання, поширення віровчення, паломництво. Протягом досліджуваних років на рівні держави прийнято кілька рішень щодо повернення віруючим культових будівель, які були свого часу незаконно вилучені.

Значну допомогу для відродження релігійних громад надавали етноменшинам України різноманітні благодійні та просвітницькі громадські об'єднання, в тому числі зарубіжні. Такі організації як «Бирлик», «Зам-Зам», «Аррайд» фінансували на території Криму будівництво нових і реставрацію старих мечетей. Єврейські етнокультурні товариства надавали допомогу

іудейським громадам, лідери яких намагалися запобігти подальшій акультурації та асиміляції євреїв України.

Зростання числа етнорелігійних громад викликало необхідність створення органів управління ними, які б діяли з метою підвищення ефективності діяльності общин, зміцнення їх взаємодії з органами влади, мали змогу засновувати навчальні заклади та благодійні установи.

У підрозділі 2.3. *«Трансформації у характері поділу релігійних громад за етнічною ознакою»* досліджено динаміку чисельності релігійних общин найбільших конфесій України, зміни у їх етнічному складі та територіальному розподілі.

Після проголошення незалежності в Україні зросла кількість релігійних громад євреїв, німців, поляків, болгар, угорців та інших етносів.

Угорці, які переважно мешкали на Закарпатті, належали до 11 релігійних напрямів. Крім реформаторських громад, вони формували майже 50 римсько-католицьких та подібно словакам регіону були прихильниками греко-католицької церкви, частина угорців належала до православної конфесії.

Караїмські релігійні громади відновлювали свою діяльність з початку 1990-х рр. – першими були зареєстровані громади у Сімферополі та Євпаторії.

Німці України сповідували католицизм або були прихильниками різних версій протестантизму. У 1991 р. в Києві було зареєстровано першу німецьку євангельсько-лютеранську громаду. У 2003 р. в Запорізькій області діяло три громади менонітів – у селах Балкове і Кутозівка Токмакського району, та у Запоріжжі.

У 2004 році кількість релігійних общин етнічних меншин становила 872 одиниці, або 3,4% від загальної чисельності громад віруючих. З часу проголошення незалежності їх мережа збільшилась на 681 одиницю, чи в 4,9 раза, тоді як загальна мережа релігійних общин за цей самий період зросла в 2,1 раза. При цьому кількість громад Німецької євангелічно-лютеранської церкви збільшилась порівняно з початком 1992 р. у 4,7 раза, Вірменської апостольської церкви – у 9,8, іудейського віросповідання – у 6,5, мусульманського – у 14 разів. Лише упродовж 1991 – 1998 рр. чисельність громад римо-католицької церкви зросла зі 100 до 751, або більш як у 7 разів.

Етнорелігійні громади нерівномірно розміщувалися по території України. Розподіл общин визначався межами компактного проживання етносів, що були носіями тієї чи іншої віри. Більшість з 477 мусульманських громад, що діяли в Україні, знаходилася в АР Крим – 356, решта – 121 у 20 областях. У 2005 р. іудейські громади поширили свою діяльність на усі області держави, громади Німецької євангелічно-лютеранської церкви діяли в 17, Вірменської апостольської церкви – в 11 областях.

З викладеного доходимо висновку, що демократизація суспільного життя у незалежній Україні позначилася на швидкому зростанні кількості релігійних громад етноменшин та їх територіальному поширенні. Толерантність та свобода совісті під час формування правової бази державно-церковних відносин стали основними принципами їх регулювання. Державні органи влади

усіляко сприяли реалізації духовних запитів поліетнічного та багатоконфесійного населення України. Не лише держава допомагала налагоджувати культове життя етноспільнот України, а й ініціатори етнонаціонального відродження прагнули координувати релігійний ренесанс.

У третьому розділі **«Зміни у повсякденності релігійних громад етнічних меншин України»** розглянуто основні чинники функціонування та побутовий вимір базових векторів діяльності об'єднань віруючих етноспільнот України.

У підрозділі 3.1. *«Роль матеріальних, конфесійних, кадрових чинників у повсякденному житті об'єднань віруючих»* висвітлено забезпечення общин культовими будівлями, особливості організації етноконфесійних угруповань, участь духовенства у релігійному житті етносів України.

Відновлення та будівництво церков, мечетей, синагог слугувало візуальним символом відродження справжнього етнорелігійного життя в Україні. Наприкінці 1990-х років етнічні об'єднання віруючих були забезпечені культовими спорудами лише на 62%, зокрема, іудейські громади на 52,3%, а мусульманські лише на 39% (в АР Крим було введено в дію 124 мечеті, 60 з яких були новими, а решта – відреставровані). У 1997 році в Україні функціонувало 245 католицьких храмів і каплиць. Тільки угорські реформатори Закарпаття мали достатню кількість культових будівель. Передача культових споруд релігійним громадам, відповідно до законодавства, відбувалася на засадах «користування» або «власності». Місцеві органи влади намагалися зберігати контроль над використанням цих будівель. Відповідно вивчалось питання належності їх до пам'яток історії та культури.

Важливу консолідуючу етнорелігійну роль відігравали пам'ятки євангелічно-лютеранської церкви (німецької кірхи у Києві, с. Степовому Миколаївської обл.), грецької (Михайлівський храм у Ніжині Чернігівської обл.), вірменської церков (у Луцьку, Чернівцях). Одночасно, наявність в Україні кількох єврейських та ісламських центрів сприяла появі суперечностей, які набули характеру боротьби за лідерство в іудейському та мусульманському співтоваристві. На початку 1990-х років розпочалася трансформація інфраструктури римо-католицьких громад: була утворена римо-католицька метрополія, яка включала Кам'янець-Подільську, Житомирську, Луцьку та Львівську дієцезії.

Швидкий процес утворення релігійних громад зумовив інтенсивну підготовку релігійними навчальними закладами священнослужителів. Незважаючи на зовні вражаюче число випускників духовних училищ, кадрова проблема для багатьох громад упродовж 1990-х років залишалася головною. Так, в АР Крим на 700 кримських татар припадала одна особа зі спеціальною мусульманською освітою. Громади віруючих католиків Закарпаття очолювали передусім священики з Чехії та Угорщини, тоді як Галичини та Полісся – польські. Діяльність рабинів, які приїхали з-за кордону, відіграла позитивну роль у розвитку іудейських громад та значною мірою залишалася незалежною.

Підрозділ 3.2. *«Основні напрями соціальної діяльності релігійних громад»* присвячено роботі етнорелігійних об'єднань у сфері надання безкорисливої

допомоги категоріям населення, які потребували матеріальної та духовної опіки.

Загострення економічних проблем в Україні сприяло підвищенню соціальної ролі релігійних громад етноменшин, які відновлювали притаманні суспільно орієнтовані форми діяльності. Релігійні громади етноменшин зосереджували свою роботу на ниві доброчинності, надаючи допомогу нужденним, дітям, хворим та інвалідам у лікарнях і будинках для сиріт.

Хабад відроджував важливі для єврейського релігійного життя інституції та розгорнув значну благодійницьку діяльність. Для допомоги потребуючим євреям було засновано мережу доброчинних організацій – 30 фондів «Хесед» та «Милосердя – Маген Авот», які охоплювали близько 95 тис. хворих.

Віруючі греки та болгари теж долучалися до різноманітних соціальних проектів, які були спрямовані на розвиток милосердя, допомагали дитячим інтернатам, організували безкоштовні обіди тощо. З київською євангелічно-лютеранською громадою співпрацювали німецькі благодійні організації – «Колегіум Августинум» та «Дияконічне об'єднання».

Більшість релігійних громад поляків України у соціальній роботі дотримувалась офіційних розпоряджень католицької церкви. Римо-католики дбали про удосконалення форм соціальних адресних форм допомоги. Керівництво деяких католицьких парафій реалізувало проекти опіки над хворими, створювало нічліжки для безхатченків, хати-читальні для дітей і молоді, соціальні центри допомоги для жінок.

Релігійні інститути вдавалися до пошуку нових галузей свого соціального служіння. Надзвичайно важливою сферою релігійного благодійництва і духовного провідництва стала опіка над громадянами, що перебували у місцях позбавлення волі.

У підрозділі 3.3. *«Роль релігійної освіти у побутовому житті общин»* йдеться про інституційне становлення етноконфесійної освіти та її вплив у середовищі віруючих.

Духовна освіта не лише задовольняла релігійні запити віруючих, а й виступала одним із каналів відтворення та збереження культурного простору етноменшин, зміцнення міжетнічної та міжконфесійної злагоди.

Діяльність розгалуженої мережі релігійних недільних шкіл етноспільнот компенсувала прогалини загальноосвітньої школи, адже тут викладалися предмети, які не вивчалися навіть у спеціалізованих для етноменшин класах. У 1993 р. в Україні діяло 88 римо-католицьких недільних шкіл, 12 іудейських, 42 реформатських (угорських), дві мусульманські та одна німецька євангелічно-лютеранська.

Релігійні об'єднання етноменшин прагнули покращувати освітній процес. Так, Закарпатська (угорська) реформаторська церква під свій патронат взяла чотири спеціалізованих ліцеї інтернатного типу, в яких навчалося близько 400 учнів. Програмою навчання передбачалося, крім обов'язкових загальноосвітніх дисциплін, засвоєння професійно-технічних та релігійно-богословських предметів.

Православні громади етноменшин проводили вагому роботу по духовно-моральному вихованню віруючих. Чимало освітньо-виховних заходів відбувалось спільно з державними органами та світськими навчальними закладами.

Мусульманські релігійні інституції активно розвивали мережу середніх та вищих духовно-освітніх закладів. У 2003 р. на базі ісламського центру в Сімферополі почало діяти Вище духовне медресе Криму. Існуючі в АР Крим медресе являли собою переважно трирічні навчальні заклади, в яких проводилась підготовка імамів для мусульманських громад з числа кримських татар. В Україні працювало сім ісламських університетів і медресе, де навчалось близько 7 тис. студентів.

Єшиви, вищі іудейські навчальні заклади для чоловіків готували майбутніх рабинів Федерації єврейських общин. Єшиви діяли у Бердичеві, Донецьку, Житомирі, Луганську, Миколаєві, Одесі, Чернігові, Харкові, Херсоні, а махони (релігійні навчальні заклади для жінок) – у Житомирі, Донецьку, Луганську.

Серед римо-католицьких початкових закладів освіти найвідомішими були Францисканська школа євангелізації, Школа християнського життя і євангелізації, Школа апостольства мирян ім. С. Шульмінського. Як у спеціальних закладах, тут здобували підготовку мирські лідери та миряни-євангелізатори. До 2008 р. в Україні римо-католиками було відкрито вісім духовних семінарій. Особливістю їх функціонування ставало постійне осучаснення навчально-виховного процесу, високий рівень підготовки випускників, залучення до навчального процесу як провідних вітчизняних, так і закордонних викладачів.

У підрозділі 3.4. *«Культурно-просвітницький аспект повсякдення релігійних громад етноменшин»* розкрито участь об'єднань віруючих як в організовуваних державою культурницьких заходах, так і у традиційних дійствах, що відображали самобутність етносів України.

Після 1991 року релігійні громади етноменшин власну діяльність розпочали наповнювати культурно-просвітницьким змістом. Віруючі були активними учасниками різного роду культурно-мистецьких акцій, що проводились на рівні держави і громадських організацій. Долучення до культурної спадщини стало потужним засобом згуртування тієї чи іншої спільноти, виховання в неї етнонаціональної гідності та толерантності.

Храми нерідко перетворювались на своєрідні етнічні клуби. Ідентифікуючу роль відігравали заходи по збереженню духовної спадщини, які набули особливого поширення серед євреїв України. При синагогах створювалися культурні центри (як-то у громадах Федерації єврейських общин України) або спеціальні програми (як у громадах Всеукраїнського єврейського конгресу). У межах цих проектів відбувалися лекційні та практичні заняття з історії іудейського народу, культури й традицій. Активну просвітницьку діяльність проводив Хабад, який влаштовував релігійні святкування. Для цього використовувалися великі майданчики, театри, філармонії і концертні зали. Громади протестантського спрямування широко використовували етнічні

обрядові традиції під час молитовних зібрань, релігійних свят. Відбувалося відновлення мов етноменшин у проповідництві та громадському житті.

Однією з важливих форм підтримки релігійних традицій було збереження культурної спадщини. Протягом досліджуваних нами років відновлювались традиційні художньо-мистецькі форми вираження релігійного життя віруючих. Релігійні громади опікувались порядком і збереженням культових будівель та творів сакрального мистецтва. Найактивніше проводили таку роботу громади Західної і Центральної України.

Відродженню релігійності значною мірою сприяло паломництво. Популяризація традиційних віровчень відбувалася за посередництва телебачення, релігійних періодичних видань та Інтернету.

Підсумовуючи викладене, доходимо висновку, що упродовж досліджуваного періоду поступово налагоджувалося функціонування релігійних громад етнічних меншин, відбувалося повернення у їх власність культових споруд, ішло врегулювання кадрового питання. Об'єднання віруючих проводили активну соціальну роботу, у якій належне місце відводилося благодійництву. Діяли духовні навчальні заклади, які сумісно з діяльністю етноконфесійних громад у культурно-просвітницькій сфері мали популяризувати релігійні вчення та поглиблювати віру їх послідовників.

У **висновках** сформульовано загальні результати дослідження та викладено основні положення дисертації, які виносяться на захист.

– Проблема діяльності релігійних громад етнічних меншин України упродовж 1990-х – 2000-х років, відносини віруючих із органами державної влади знайшли висвітлення в історичній літературі. Проте, головна увага дослідників різних наукових галузей тривалий час зосереджувалася на аналізі державної політики щодо конфесійного життя в Україні. Питання повсякденного життя віруючих, устрій релігійних громад етноменшин у досліджуваний період не знайшли належного висвітлення. Дати об'єктивний аналіз розвитку релігійних громад етноспільнот України допомогла репрезентативна джерельна база. Неопубліковані архівні документи, матеріали періодичних видань, статистичні дані дозволили чітко з'ясувати позицію органів влади щодо етноконфесійних утворень, дослідити внутрішньоцерковне життя, проаналізувати структуру, базові вектори діяльності громад етноспільнот України, склад духовенства, церковного активу та позицію віруючих стосовно церковно-релігійної політики влади.

– На межі ХХ – ХХІ ст. за умов етнонаціонального відродження відбулися зміни в релігійних переконаннях громадян України. Велику роль у цьому процесі відіграли загальнорелігійні тенденції (плюралізм), демократизація церковного життя, суспільні обставини та політична обстановка. Повільне поширення колективних форм релігійного життя серед етноспільнот України залежало від незначної кількості віруючих, ігнорування релігійних традицій, особливо з боку молоді, а також еміграції населення. Попри зазначені тенденції відродження релігійного життя етноменшин України поступово набирало обертів – від неофіційно діючих общин і дотримання віруючими окремих

традицій до реєстрації укрупнених релігійних громад та майже сталої структури церковних інституцій.

– В Україні плідно функціонували державно-політичні та громадські механізми забезпечення прав етнічних меншин та релігійних свобод громадян. Еволюція релігійного життя у державі, потреба у викоріненні негативних наслідків антицерковної політики минулих років та суспільна вимога нормалізації етноконфесійної ситуації у незалежній Україні вплинули на прийняття вже на початку 1990-х років законодавства про свободу совісті та релігійні організації, яке було покликане регулювати цю сферу соціальних відносин. Разом із державними установами опікуватися релігійними правами етнічних меншин намагалися духовні центри, лідери релігійних громад, а також самі члени общин.

– Упродовж досліджуваного періоду відбулись кількісні зміни в етноконфесійному середовищі України та трансформувалося географічне розташування громад. Більш інтенсивно зазначені процеси протікали в етносів, які були краще прилаштовані до зовнішніх викликів та відчували потребу у збереженні етнонаціональної ідентичності. Впливовими серед етнічних меншин України були традиційні християнські конфесії, а також іслам та іудаїзм. Головною тенденцією католицької церкви у пострадянський час стало поширення її впливу серед польського населення за межами традиційного перебування її громад у Західній Україні. Характерною тенденцією для розвитку протестантизму в Україні, до різних течій якого належали росіяни, угорці та німці було поступове набуття більшістю протестантських конфесій церковного статусу. Аналіз діяльності різних течій іудаїзму дає змогу стверджувати про поширення в Україні ортодоксальних громад. Поширення ісламу в країні відбувалося з причини імміграції мусульман – як представників некорінних для України етносів традиційного сповідання ісламу, так і репатріації кримських татар. Протягом окресленого періоду кількість мусульманських громад в Україні збільшилася від кількох десятків до 450, чисельність іудейських об'єднань віруючих зросла більш ніж у шість разів та склала 285 громад, у 2000-х роках нараховувалося 800 католицьких парафій проти 100, існуючих у 1991 р.

– Рівень наповненості релігійного життя етноспільнот залежав від місця функціонування релігійної громади, а також матеріального та кадрового забезпечення парафій. Релігійні общини етноспільнот України мали кілька векторів діяльності, головним із яких була відправа богослужінь. Культова активність віруючих визначалася змістом релігійного вчення кожної з досліджуваних конфесій та спрямовувалася на задоволення власних духовних запитів. Важливе значення для здійснення обрядів мала культова споруда, від перебування якої у користуванні віруючих залежало функціонування релігійної общини. Релігійне навчання та виховання посідало помітне місце в побутовому житті культових громад етноменшин, адже динамічне зростання кількості релігійних общин вимагало пропорційного збільшення чисельності підготовленого на належному рівні духовенства. Результатом активної праці

у цьому напрямі стало створення в Україні мережі духовних навчальних закладів, які належали різним конфесіям. Крім професійно зорієнтованої духовної освіти, створювалися і працювали недільні школи, в межах яких за допомогою сучасних педагогічних підходів учні отримували духовне виховання й релігійно зорієнтовані знання.

– Важливою складовою релігійного відродження етноспільнот стала можливість реалізації церквами програм соціального служіння. Для підтримки цього виду діяльності залучалися кошти, що надходили від членів релігійних громад та одновірців з-за кордону. До основних напрямів діяльності благочинних організацій етноконфесійних громад входили: відкриття благодійних їдалень, організація та підтримка дитячих будинків сімейного типу, створення будинків милосердя для пенсіонерів та осіб з обмеженими фізичними можливостями, заснування й утримання реабілітаційних центрів різного профілю, опіка над самотніми людьми вдома, робота з ув'язненими особами, організація різноманітних акцій по збиранню коштів тощо. Члени релігійних громад приймали активну участь у різноманітних культурно-мистецьких заходах, які відбувалися за сприяння органів державної влади та докладали чимало зусиль у відродженні культурних традицій.

– Виходячи з отриманих результатів, дисертантка сформулювала **практичні рекомендації**, спрямовані на забезпечення рівноправності усіх офіційно діючих в Україні конфесій і прав громадян, незалежно від їх етнічного походження, на свободу віросповідання; покращення існуючого українського законодавства через відпрацювання юридичних механізмів вирішення питань, що виникають у відносинах між державними та етнорелігійними структурами.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ:

Статті у наукових фахових виданнях

1. Тарахненко Л. Л. Зміни в особливостях поділу релігійних громад України за етнічною ознакою (1990-і – початок 2000-х рр.) / Л. Л. Тарахненко // Електронне наукове фахове видання: Історія науки і біографістики. – К., 2015. – № 3.

2. Тарахненко Л. Л. Благодійницька діяльність релігійних громад етнічних меншин України (1991 – 2005 рр.) / Л. Л. Тарахненко // Грані: науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах / Гол. ред. С. А. Квітка. – Дніпропетровськ: Грані, 2015. – № 12/2 (№ 128). – С. 80-85.

3. Тарахненко Л. Л. Релігійні громади етноменшин України у системі конфесійних організацій на рубежі ХХ – ХХІ століть / Л. Л. Тарахненко // Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2015. – Випуск 103 (№ 12). – С. 65-68.

4. Тарахненко Л. Л. Зміни в релігійності мусульман і відродження ісламських громад у незалежній Україні / Л. Л. Тарахненко // Вісник аграрної історії. – К.: СПД ФО Куц В. М., 2015. – Вип. 11-12. – С. 155-161.

5. Тарахненко Л. Л. Реституція і будівництво культових споруд мусульман, караїмів і католиків України (1990 – 2000-і рр.) / Л. Л. Тарахненко // Вісник аграрної історії. – К.: СПД ФО Куц В. М., 2015. – Випуск 13-14. – С. 147-151.

6. Тарахненко Л. Л. Трансформація релігійної свідомості, як чинник формування об'єднань віруючих етноспільнот України (1990-і – 2000-і рр.) // Л. Л. Тарахненко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Вип. 2. – Ч. 2. – С. 64-68.

7. Тарахненко Л. Л. Роль влади у відродженні релігійних громад національних меншин України наприкінці ХХ століття / Л. Л. Тарахненко // Black Sea: Scientific Journal of Academic Research. – Tbilisi, 2016. – Vol. 28, Is. 2. – P. 4-7.

Матеріали конференцій

8. Тарахненко Л. Л. Духовне виховання поляків України у лоні католицької церкви (початок 1990-х – 2000-і рр.) / Л. Л. Тарахненко // Актуальні питання розвитку суспільних наук у ХХІ столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпропетровськ, 11-12 грудня 2015 р.). – Дніпропетровськ: НО «Відкрите суспільство», 2015. – С. 37-38.

9. Тарахненко Л. Л. Становлення та розвиток єврейської релігійної освіти в сучасній Україні / Л. Л. Тарахненко // Суспільні науки: проблеми та досягнення сучасних наукових досліджень: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 4-5 грудня 2015 р.). – Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства, 2016. – С. 39-40.

10. Тарахненко Л. Л. Паломництво в релігійному житті етноспільнот незалежної України / Л. Л. Тарахненко // Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 22-23 січня 2016 р.). – Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства, 2016. – С. 35-36.

11. Тарахненко Л. Л. Релігійні звичаї у сучасному повсякденному житті караїмів та мусульман Криму / Л. Л. Тарахненко // Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників суспільних наук: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 5-6 лютого 2016 р.). – Київ: ГО «Київська наукова суспільнознавча організація», 2016. – С. 33-34.

12. Тарахненко Л. Л. Відродження колективних форм релігійного життя німців України в 1990-х роках / Л. Л. Тарахненко // Науково-теоретичні аспекти вирішення глобальних проблем сучасності: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпропетровськ, 15-16 квітня 2016 р.). – Дніпропетровськ: НО «Відкрите суспільство», 2016. – С. 44-45.

АНОТАЦІЇ

Тарахненко Л. Л. Релігійні громади етноспільнот України (1990 – 2000-і роки). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2017.

Дисертація присвячена комплексному дослідженню проблеми становища релігійних громад етнічних меншин України за умов суспільних трансформацій 1990-х – 2000-х рр. Робота базується на широкій літературно-джерельній базі. Досліджено формування етноконфесійного середовища незалежної України, виявлено вплив демократичних перетворень на відродження етнічних релігійних общин. Простежено становлення національної доктрини у сфері регулювання церковно-державних відносин, її вплив на формування відповідної правової бази. Проаналізовано динаміку чисельності та територіальний розподіл релігійних громад за етнічною ознакою. Розкрито структуру релігійних общин та їх місце у конфесійних організаціях. Визначено напрями діяльності об'єднань віруючих етноспільнот України, а саме відновлення та будівництво культових споруд, особливості функціонування духовних навчальних закладів, соціальне служіння релігійних громад, їх участь у культурно-просвітницьких заходах.

Ключові слова: Україна, релігійна громада, етнічна меншина, конфесія, духовенство, релігійне відродження, ідентичність.

Тарахненко Л. Л. Религиозные общества этноменьшинств Украины (1990 – 2000-е годы). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – Киев, 2017.

Диссертация посвящена комплексному исследованию положения религиозных общин этнических меньшинств Украины в условиях общественных трансформаций 1990-х – 2000-х гг. Исследовано формирование этноконфессиональной среды независимой Украины, показано влияние демократических преобразований на возрождение этнических религиозных общин. Прослежено становление национальной доктрины в сфере регулирования церковно-государственных отношений, ее влияние на формирование соответствующей правовой базы. Проанализированы динамика численности и территориальное распределение религиозных общин по этническому признаку. Раскрыта структура религиозных общин и их место в конфессиональных организациях. Определены направления деятельности объединений верующих этнических меньшинств Украины, а именно – восстановление и строительство культовых сооружений, особенности функционирования духовных учебных заведений, социальное служение религиозных общин, их участие в культурно-просветительских мероприятиях.

Ключевые слова: Украина, религиозная община, этническое меньшинство, конфессия, духовенство, религиозное возрождение, идентичность.

Tarahnenko L. L. Religious communities of ethnic minorities in Ukraine (1990 – 2000 years). – Manuscript.

The dissertation of Candidate degree in historical sciences, specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – National Dragomanov Pedagogical University. – Kyiv, 2017.

The thesis is devoted to the complex research on problems of the situation of religious communities of ethnic minorities of Ukraine in conditions of social transformations of 1990 – 2000. The work is based on a wide literary source basis. The formation of communal environment of independent Ukraine was researched; the influence of democratic reforms of the revival of ethnic religious communities was shown. The slow spread of collective forms of religious life among Ukrainian ethnic communities is associated with a small number of believers, ignoring religious traditions, especially on the part of the youth and emigration of population. The author indicated that despite these tendencies, the revival of religious life of minorities of Ukraine was gradually gaining momentum – from existing informal communities and individual venerating the traditions by faithful to registration of consolidated religious communities and nearly constant structure of religious institutions. The author proved that the evolution of religious life in the country, the need to eradicate the negative effects of anti-church policy and public demand of communal situation normalization in the independent Ukraine influenced the adoption of laws on freedom of conscience and religious organizations in early 1990. The author made known that along with government institutions, spiritual centers, leaders of religious communities and members of the communities themselves tried to care of the religious rights of ethnic minorities.

The author analyzed that during the research period there were quantitative changes in ethnic and religious environment of Ukraine and that the geographical location of communities transformed. The main tendency of the Catholic Church in the post-Soviet era was spreading its influence among the Polish population outside its community traditional residence in western Ukraine. The specific tendency for the development of Protestantism in Ukraine, combined different branches of Russians, Hungarians and Germans, was the gradually achieving the church status by the majority Protestant denominations. The spread of Islam in the country was due to the immigration of Muslims – as representatives of non-indigenous for Ukraine ethnic groups of traditional observance of Islamic religious beliefs as well as repatriation of Crimean Tatars.

The structure of religious communities and their place in religious organizations were discovered. The fields of activities of the faithful ethnical communities of Ukraine, namely the renovation and construction of religious architectures, especially the operation of religious schools, social service of religious communities and their participation in cultural and educational activities were determined.

Keywords: Ukraine, religious community, ethnic minority, confession, clergy, religious revival, identity.

Підписано до друку 13.04.2017 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times.
Наклад 100 пр. Зам. № 112
Віддруковано з оригіналів.

Видавництво Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова. 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9
Свідоцтво про реєстрацію № 1101 від 29.10.2002.
(044) 239-30-26.